

CORAL CUADRADA

PER A UNA HISTÒRIA DEL PAISATGE MEDIEVAL: EL
MAPA DE PUIGVERT

*Strate et vie publice, aque currentes et fontes
vivi, prata et paschua, silve et garrice, et
roche, in hac patrie fundate, sunt de potesta-
tibus, non ut habeant per alodium, vel te-
neant in dominio, set ut sint omni tempore ad
empramentum cunctorum illorum populo-
rum sine ullius contrarietatis obstaculo et sine
aliquo constituto servicio.
Usatge LXXII.*

Introducció

Els estudis sobre el paisatge rural i l'organització de l'espai constitueixen encara un marc d'investigació gairebé nou a casa nostra. A Anglaterra, per exemple, els treballs sobre paisatge històric, amb especial atenció a les anàlisis sobre els camps, els pobles i els assentaments nous gaudeixen ja d'una certa tradició; de la mateixa manera, a França, Itàlia, Alemanya i Països Baixos podem trobar estudis rellevants dedicats a la valoració del paisatge a partir de les fonts escrites, anàlisis edafològiques i pol·líniques, fotografies aèries, aportacions dendrocronològiques, etc., que reflecteixen l'evolució paisagística en tots els seus aspectes.¹

1. Resulta encara difícil trobar obres de síntesi sobre la història del paisatge en la Europa occidental medieval; la informació sobre aquest tema hem de treure-la forces vegades de llibres o articles d'història agrària o d'arqueologia medieval. Nogensmenys, cal destacar els estudis primerencs de M. BLOCH, *Les caracteres originaux de l'histoire rurale française*, trad. cast: *La historia rural francesa*, Barcelona, 1978; i de F. SERENI, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari, 1961; obres ja clàssiques a les quals podem afegir nous treballs francament innovadors, com els de M.W. BERESFORD-J.K.S.ST. JOSEPH, *Medieval England. An aerial survey*, Cambridge, 1979; H.C. DARBY, *Domesday Englad*, Cambridge, 1977; R. NÔEL, *Les dépôts de pollens fossiles*, Brépols-Turnhout, 1972; R. BECHMANN, *Des arbres et des hommes. La forêt au Moyen Age*, Paris, 1984; Ch. HIGOUNET, *Paysages et villages neufs du moyen âge*, Bordeaux, 1975; M. MONTANARI, *Campagne medievali. Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*, Torí, 1984; P. PIEROTTI, *Introduzione all'Ecistoria*, Milà, 1982; G. PINTO, *La Toscana nel Tardo*

Tanmateix, el tema no resulta una veritable innovació. Fa molts anys, Marc Bloch aconsellava l'utilització dels plànols parcel·lars com a documents de la història agrària, advertint, però, de les precaucions que hom ha de tenir en llur interpretació.² L'aplicació de les dades fornides pels plànols cadastrals en estudis concrets s'ha tingut així mateix en compte en treballs relatius sobretot al món rural, per a la situació geogràfica de les propietats; mentre el tema del paisatge sembla servir de pòrtic als aspectes de caire econòmic o social, i aquesta orientació metodològica és ben palesa a diverses tesis doctorals dedicades a l'anàlisi del món del camp, tant a Catalunya com a d'altres indrets.³ A més l'interès sobre els aspectes referents

Medio Evo. Ambiente, economia rurale, società, Florència, 1981; J. CHAPELOT-R. FOISSIER, *Le village et la maison au Moyen Age*, Paris, 1980. Entre els articles cal destacar G. CHERUBINI, *Il paesaggio agrario medievale della Toscana*, «Città e regione», gener 1976, p. 37-42; G. CHERUBINI-G. FRANCOVICH, *Forme e vicende degli insediamenti nella campagna toscana dei secoli XIII-XV*, «Quaderni Storici», 24, 1973, p. 879-904; R. COMBA, *La dispersione dell'habitat nell'Italia centrosettentrionale tra XII e XV secolo. Vent'anni di ricerche*, «Studi Storici», 1984, p. 765-783; *idem*, *Le origini dell'assetto insediativo moderno nelle campagne italiane*, «Storia d'Italia 8. Insediamenti e territorio», Torí, 1985, p. 369-404; *idem*, *Il territorio come spazio vissuto. Ricerche geografiche e atoriche nella genesi di un tema di storia sociale*, «Società e Storia», 11, 1981, p. 1-27; J.G. HURST, *La casa rurale e la trasformazione dei villaggi in Inghilterra*, «Quaderni Storici», 24, 1977, p. 807-830; E. JUILLARD, *Paysage géographique et conditions sociales*, «Annales E.S.C.», 14, 1959; M. QUAINI, *Geografia storica o storia sociale del popolamento rurale?*, «Quaderni Storici», 31, 1976, p. 7-9; A. WYROBISZ, *Storia della cultura materiale in Polonia. Metodo di ricerca, nuova problematica o disciplina scientifica autonoma?*, «Studi Storici», 15, 1974, p. 164-173; H. ZUG TUCCI, *La caccia, de bene comune a privilegio*, «Storia d'Italia 6», Torí, 1983, p. 339-448; i les obres collectives, *La casa rurale in Italia*, a cura de G. BARBIERI i L. GAMBI, Florència, 1970; *Le paysage rural; réalités et représentations*, número especial de la «Revue du Nord», 1980; *Spazio geografico e spazio sociale*, a cura de V. VAGAGGINI, Milà, 1978; *Per una storia delle domus rurali*, número especial d'«Arqueologia Medievale», VII, 1980; *Histoire de la France rurale*, dirigida per G. DUBY, París, 1975. També cal tenir en compte treballs de caire més general, com els de C.T. SMITH, *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, Londres, 1978; i de V.V. SAMARKIN, *Geografia històrica de Europa Occidental en la Edat Mitjana*, Madrid, 1981.

2. BLOCH, *La historia rural...* cit., p. 54-55. Les precaucions que cal observar en la utilització dels mapes cadastrals són les següents: 1) que molts plànols són incomplets pel que respecta a les seves indicacions; 2) que no aporten dades referents al relleu ni a la constitució del sòl; 3) que es refereixen a l'estat de les terres en un moment concret. Per tant, és innegable el gran valor que ofereixen les comparacions establertes entre plànols diferents, de diverses dates, per a extreure conclusions sobre un passat més llunyà, però mai sense tot tipus de cauteles, i mai, sense recórrer als textos.

3. Ens referim, sobre tot, a les tesis doctorals dirigides per Paulino IRADIEL, encara inèdites, sobre el món rural del País Valencià, on hi trobem capítols relatius al paisatge medieval caracteritzat pels conreus d'horta, de A. FURIÓ, *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana; Demografia i Economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Universitat de València, 1986; i de F. GARCIA, *El monestir i la mesquita. Societat i economia agrària a la Vallidigna (segles XIII-XVI)*, Universitat de València, 1986. En relació als temes d'història del paisatge valencià, cal veure J. CORTÉS-A. FURIÓ-P. GUICHARD-V. ALÓS, «Les alqueries de la Ribera: assaig d'interpretació i localització», *Economia Agrària i Història Local*, València, 1981, p. 209-262; C. DOMINGO PÉREZ, *La Plana de Castelló de la Plana*, 1983. *Per a Catalunya*, la tesi de C. CUADRADA *El Maresme medieval. Les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (Hàbitat, Economia i Societat, segles X-XIV)*, Universitat de Barcelona, 1987, Premi Iluro 1987, «XXIX convocatòria de Monografia Històrica», Mataró 1988. Per a Castella, la de P. MARTÍNEZ SOPENA, *La Tierra de Campos Occidental. Poblamiento, poder y comunidad del siglo X al XIII*, Valladolid, 1985. i la de H. CASADO, *Señores, mercaderes y campesinos. La comarca de Burgos en la Edad Media*, Valladolid, 1987; a més de J.A. GARCÍA DE CORTAZAR, *Organización social del espacio en la España medieval. La Corona de Castilla en los siglos VIII al XV*, Barcelona, 1985.

a l'espai geogràfic i la seva organització⁴ representa una via de recerca indispensable per aclarir molts dels punts encara obscurs de les societats rurals medievals, en estreta i necessària col·laboració amb les dades extretes de les aportacions de la cultura material, de la toponímia i de la documentació escrita.

El nostre treball s'insereix, doncs, dins d'aquest camp d'investigació, partint d'una base força inusual: un dibuix sobre pergamí realitzat probablement en el trànsit del segle XVI al XVII, o amb més seguretat, a la primera meitat de la dissetena centúria, i titolat «Mapa de Puigvert».⁵ Evidentment, no es tracta d'un plànol del Cadastre i, per tant, ens dona un altre tipus de suggerències ben diverses que ens permeten una reflexió també no gaire comuna sobre el paisatge rural a l'època medieval. Conscients d'emprar una font molt allunyada en el temps, hem prés cura en ampliar la nostra anàlisi amb escriptures baix medievals referents als llocs representants sobre el mapa —Agramunt, Puigvert i Castellnou— i no només això, sinó que al·ludissin explícitament als aspectes que volíem tractar, com poden ser els relatius a l'hàbitat concentrat, a la irrigació o als conreus; en un intent de conjuguar les aportacions visuals, pròpies de la iconografia, amb la descripció d'un paisatge concret que ens apropi a una societat específica.

Algunes consideracions

Tal vegada perquè aquesta no representa la primera trobada en la qual el tema del paisatge a l'Edat Mitjana copsa la nostra atenció,⁶ hem pensat que calia anar una mica més lluny de les soles mostres escrites i documentals. Hi ha, abans de tot, la qüestió del perquè volem reflexionar sobre el paisatge, utilitzant òptiques diverses, potser també les no tan tradicionals. El paisatge com la realització o el mirall d'una societat o d'una cultura: veure en ell la dona i l'home amb totes les seves manifestacions d'ésser terrestre, llur forma d'organitzar-se sobre la Terra i de relació amb la cultura, la qual té amb si mateixa els seus instruments d'afermament sobre el paisatge en qual ha prés forma, el que comporta un cert tipus de visió ecològica i

4. Cal citar en relació amb aquest tema l'obra encara en tràmit de publicació coordinada per J. BOLÓS, *El paisatge geogràfic i l'organització del territori a la Catalunya medieval*, en la qual C. CUADRADA ha contribuït amb el capítol referent al Maresme, «El paisatge i l'organització del territori al Maresme medieval».

5. El pergamí al qual fem referència l'hem trobat al Arxiu Patrimonial del Sr. Ramon de Sarriera, marquès de Barbarà, al castell de Vilassar de Dalt, en endavant SGV que estem ordenant en aquests moments, amb un equip de catalogació format per M.D. LÓPEZ, P. FRAGO, J. LLOPART, H. PALOU, i M. SUNYOL, sota la nostra direcció. La datació del document, realitzada a partir d'una anàlisi paleogràfica, ens ha permès considerar-lo com dibuixat en el marge inclòs entre les darreries del segle XVI i mitjan XVII, remerciem a J.M. PONS I GURI el seu ajut en aquest tema.

6. Hem realitzat altres estudis que ens han fornit de la base documental i metodològica adient en les vies tradicionals de la investigació del paisatge en època medieval, en concret, *vid.* C. CUADRADA, *Toponímia medieval al Maresme: el paisatge, la mà del home, els veinats (1250-1350)*, «Societat d'Onomàstica. Butlletí interior», XXVII, Barcelona, 1987, p. 1-18; «El paisatge...», cit.: i els capítols referents al paisatge i l'hàbitat en funció del home a la nostra tesi doctoral, *El Maresme medieval...*, cit.

Fig. 1. Mapa de Puigvert. (Foto M. Bru-A. Farré)

global de les coses.⁷ Dins dels esquemes de la pròpia visual cultural que engloba natura, humanitat i societat, l'ésser humà construeix i actua amb el fet d'humanitzar la natura.

I centrant-nos únicament en la societat medieval agrària, els factors que ens ajuden a entendre més les diferents modalitats paisatgístiques de les contrades catalanes ens apropen, alhora, a les variades actuacions a nivell de grup enfront al repte de la supervivència, així com a les iniciatives de caire reial, eclesiàstic o senyorial per impulsar nous poblaments, conduir les aigües, fomentar els conreus o augmentar la ramaderia. Aspectes com el de la irrigació, per exemple, ha portat a Cuvillier a considerar tres tipus socials entorn al problema del regadiu;⁸ i d'altres, com la incidència de la ciutat sobre el seu camp circumdant contribuir, ja des del segle XI, a canvis notables en el paisatge rural, obligat a adequar-se a les noves lleis d'oferta i de demanda. Fets que encara són més frapants a la Catalunya Nova, a les terres de reconquesta, car la forma de modelar l'entorn físic comporta a la vegada la substitució d'una societat musulmana per una societat cristiana, incidint sobre la distribució de l'hàbitat, els cultius i, com no, sobre l'organització col·lectiva. Encara existeix una darrera raó que sustenta d'alguna forma les anteriors: en molts llocs de la Catalunya Vella el dret no escrit és el del costum de la terra, les *consuetudine terre*, ben arrelat a les societats agràries que ens preocupen, i que provoca formes de fer força alienes d'unes a altres comarques, en les quals, les possibilitats derivades de la natura sens dubte suggeriren diverses maneres d'ordenació legal i social.

Pel que fa a la seva percepció, el paisatge correspon al conjunt de formes, de llums i de colors que, en un precís punt de l'espai, poden ser copsats amb la mirada. Aquest és el paisatge generalment entès per la pintura: un espai que entra en una superfície quadrada o rectangular, centrat en un o varis punts, que conté una composició de forma que, en la seva diversitat il·lustrativa, pot ser admirada pels ulls. Ens trobem doncs, en el nostre primer document, el mapa de Puigvert, on podem veure el dibuix detallat d'un horitzó concret: mirem el conjunt del castell i les cases al seu recès, a un costat un poblet —Agramunt—, de l'altre, un nou nucli de poblament —Castellnou—. El pergami no solament conté la imatge dels edificis, sinó que es troba pintat al seu estat original, per tant, la nostra sensibilitat es sotmet a la de l'inconegut autor de la descripció gràfica. A més, hi ha representats diversos elements, com són les forques, molins, ponts, esglésies, voltats de camps de conreu, camins i corrents d'aigua, elements tots ells que tractarem més endavant.

7. Pel que respecta al que pot considerar-se com una visió antropològica del paisatge, som deutors de C. LEVI-STRAUSS qui, amb les seves formulacions estructuralistes ha motivat quasi bé tota mena de discurs estructural modern. En l'aspecte que reflecteix la tentativa de considerar el paisatge en sentit semiològic, cal pagar un altre tribut a U. ECO, *La struttura assente*, Milà, 1968, sobretot per les clarificacions fornides al capítol «la funzione e il segno». Altrament, en el nostre treball reflectim i adequem a l'època medieval moltes suggèrencies ofertes per E. TURRI, *Antropologia del paesaggio*, Milà, 1974.

8. Ens referim a les conclusions reflectides a J.P. CUVILLIER, *L'irrigation dans la Catalogne Médiévale et Moderne*, «XV Settimana di Studio *Le acque interne. Sec. XII-XVIII*», Prato, 1983.

Marc històric

El mapa (fotografia n.º 1) representa una zona de l'Urgell, limitat per la serra de l'Almenara, en plena ribera del Sió, àmpliament representat amb tots els seus sinuosos meandres. El castell de Puigvert, col·locat de forma lleugerament descendent, marca el nucli gràficament, conferint-li la primacia de la composició. Com que no és el nostre objecte deturar-nos massa en explicacions sobre els personatges que el posseïren, tan sols ressaltaren els fets que, al nostre entendre, poden donar-nos llum sobre els aspectes del paisatge que analitzarem amb més gran deteniment. Els primers individus del llinatge dels Puigvert els trobem documentats a finals del segle XI,⁹ però el membre que gaudeix de major transcendència és, sens dubte, Pere de Puigvert, a la meitat de la dotzena centúria. Heretà de Vidià de Puigvert, el seu pare, els castells de Barberà, Pera i Prenafeta a la Conca de Barberà que defensà de les escomeses dels sarraïns, sobretot el de Barberà, el qual reedificà i repoblà abans de 1147. Participà a la campanya d'Almeria el mateix any i a la conquesta de Lleida dos anys més tard,¹⁰ on fou afavorit pels comtes-reis amb diversos predis a la ciutat i alguns castells.

Es conegut, a més, pel plet que sostingué amb Ramon Berenguer IV pel fet de no voler reconèixer-li el vassallatge pels esmentats castells. Un tribunal arbitral reunit a Lleida i presidit per la majoria dels magnats de l'època, *quamplurimis nobilibus* —comtes d'Urgell i Pallars, vescomte Ramon Folc, senescal Guillem Ramon, bisbes de Barcelona i Lleida...—, sentencià contra seu i li calgué confesar el domini eminent del comte. Pere de Puigvert al·legà haver-lo servit a les parts de Narbona i d'Aragó, a on havia acusat moltes pèrdues, sense haver-ne estat mai pagat, acompanyant-lo també a la campanya de Lorca, amb deu cavallers, sense rebre'n cap compensació. El comte, al seu torn, l'acusà dient que Pere trencava els seus camins i robava als seus mercaders, de la mateixa manera que Arnau d'Oliola, cavaller del Puigvert, també infringia els seus camins fent molt de mal des dels seus castells i amb els seus homes.¹¹

La família Puigvert continuà ostentant el domini directe del castell als segles següents, en els quals cal considerar el canvi de domini eminent, tal vegada perquè a la documentació trobada se'n feia un xic incomprensible que en alguns moments fos el comte d'Urgell que protagonitzés iniciatives tan importants com les de la irrigació, com veurem després. Així doncs, el castell i la vila de Puigvert seguiren el canvi de domini propi del comtat d'Urgell, el primer terç del segle XIV: el 1314, el rei

9. El 1091 compareix Berenguer Ramon de Puigvert amb els seus homes, en servei dels comtes d'Urgell, durant la campanya de Gerb, a FRA P. SANAHUJA, *Història de la ciutat de Balaguer*, Barcelona, 1965, p. 65. També hi acudí Guillem Miró de Puigvert, a D. COSTA Y BAFARULL *Memorias de la ciudad de Solsona y su Iglesia*, I, Barcelona, 1959, p. 112-113. Ambdós feen aleshores donacions a l'església de Santa Maria de Solsona, imitant el gest de llurs comtes.

10. *Liber feudorum Maior*, Cartulari reial que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, reconstituït i edició per F. MIQUEL ROSELLÓ, Barcelona, 1945, I, p. 269, doc. n.º 253.

11. *Liber feudorum...* cit., p. 269.

rei Jaume II va cedir el comtat al seu fill Alfons i aquest, una vegada rei, feu el mateix, al seu torn, el 1328, al seu segon fill.¹²

Agramunt, situat a la banda esquerra del dibuix, apareix només tangencialment, com si el missatge gràfic volgués donar-nos —com ho fa en realitat—, més els termes llindants amb el castell de Puigvert que el propi poblat. Tanmateix, creiem necessari aportar algunes dades en relació al nucli poblacional, perquè d'aquestes també en tindrem d'extreure conclusions posteriors. La vila d'Agramunt fou presa als musulmans pel comte Ermengol el 1070; el 1163, Ermengol VII li atorgà una carta de població, base de l'ordenació municipal, segons la qual la vila fou regida pels paers.¹³ La vila, protegida per un castell i reclosa dins d'una muralla, estava dividida en quatre barris o «quarts», posseïnt també un call jueu: és a dir, dins d'aquest àmbit estret ofert pel disseny quasi bé naïf del nostre pergami, copsem, a primer cop d'ull, dues organitzacions socials ben oposades. D'una banda, l'estructuració corresponent a la repoblació de caràcter semi-urbà i alhora semi-lliure; de l'altra, l'organització territorial i social segons els vincles de dependència feudals, ja sia vers el castellà, ja vers el comte d'Urgell; inmerses en aquesta barrejadissa de situacions veïnes i humanes que conformaven grans parts de la Catalunya medieval.

Un darrer esment, també perquè la seva incidència al nostre plànol ve donada una mica al biaix, només d'esquillentes, a l'altra banda, l'oposada d'Agramunt. Veiem un trosset, petit, de Castellnou, quasi bé suggerit, més que representat. A la força l'hem de fer constar com el que es coneix per Castellnou d'Oluja, del qual sabem que el 1405 Guillem de Rajadell era senyor de l'esmentat castell, i que l'església parroquial dedicada a Sant Pere conserva dos sarcòfags de pedra de les famílies Oluja i Castellnou.¹⁴

Les motivacions culturals del paisatge

1. Les motivacions religioses

Les raons que precediren els assentaments medievals, base del teixit paisatgístic, parteixen d'una adaptació alhora natural i cultural de l'ambient. A la societat patriarcal derivada de la germànica medieval debem la unitat i la compareixença dels nous nuclis habitats, conservats al llarg dels segles mitjançant la descendència patrilíneal i la col·laboració no menys efectiva de la transmissió del domini cultural dominant per via femenina. La forma de gaudir del sòl, prats, camps, boscos—, es manté dins dels límits requerits per les necessitats dels grups, és a dir, les formes i

12. F. MONSALVATJE Y FOSSAS, *Noticias históricas*, XIX, p. 281-282.

13. J.M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid-Barcelona, 1969, I, p. 99-100, doc. n.º 61.

14. Les dades ofertes venen extretes de la Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1973, IV, p. 602.

relacions indispensables entre la dimensió dels mateixos i llur règim de vida, extremadament parc i autònom, generalment igualitari per a la majoria.

En el marc de les motivacions culturals, en primer lloc, donarem cabuda a les religioses, car la seva activitat proporciona nombrosos signes en el paisatge, entrocant-la tan a nivell dels més particularíssims comportaments humans —els rites, els peregrinatges—; com a les personals creacions d'obres de modificació —recintes sagrats, temples, esglésies, cementiris, monuments funeraris, símbols sacres— que tenen el valor de consagració d'un espai o d'un element del paisatge destinat a l'ús cerimonial. Evidentment, aquestes dues funcions s'integren en una sola, car l'edifici religiós assumeix sempre un significat simbòlic i inviolable.

L'activitat religiosa, quant al que representa com a humanització de la natura, pren una importància capital a les societats considerades com antigues, donat que en aquestes el procés d'humanització s'iniciava a partir del signe religiós. De la mateixa manera, i sense temor a ser massa arriscats, podem creure que la funció de l'església motivà un entorn, a la vegada que, en segon grau, desenvolupà una dependència de l'espai; és a dir, que a l'Edat Mitjana, la sagrera i el campanar constituïren el motiu central dels móns rurals depenents d'una autoritat política, comunal o feudal. I això fou així perquè la religió fou un fet col·lectiu i l'església el símbol en el paisatge de la col·lectivitat, el factor que li garantia l'ordre social; el més segur de totes les possibilitats contra les incidències temporals, polítiques i socials.

Cal veure, doncs, també en el nostre document, aquestes constatacions. Per una banda, l'església castral de Puigvert, que no apareix, confosa i tapada per l'interès primordial, que és el de la representació del castell; però de l'altra, el dibuix clar dels campanars de l'església d'Agramunt i de les ermites dels voltants: l'element religiós, doncs, hi és ben palés, i no ens equivoquem gens si els seus orígens els remontem a l'Edat Mitjana. Dins d'aquest context, malgrat sigui un document tardà, creiem indicatiu incloure dins d'aquesta anàlisi el testament de Pere de Queralt, senyor de la vila i la baronia de Puigvert, a la capella inferior construïda especialment per ell, i al vas o túmul *sive carnerio* bastit allí, sota l'invocació de Sant Joan Baptista i Sant Joan Evangelista, al costat del cementiri vers al qual la capella es closa, i cap a dins de l'espai obert de l'església. A l'interior de la capella s'hi deu edificar un altar, amb un retaule i una urna, a on vol ésser enterrat.¹⁵

D'altra banda, l'església parroquial d'Agramunt, dedicada a Santa Maria, corresponent al romànic final i començada a construir el 1163: sobresurt el gran portal amb nombroses arquivoltes, ornamentals pels temes propis de l'escola de Lleida, presidit per un grup de la Mare de Déu, l'Infant, els Reis Mags i l'Anunciació, el qual fou bastit mercès als pagaments dels teixidors de la vila el 1283. Cal veure en aquest darrer detall la dicotomia existent entre ambdós poblats, mentre a Puigvert l'iniciativa es menada pels senyors castrals, a Agramunt el protagonisme és gremial, urbà.

15. SGV, perg. 25-2-15.

2. *Les motivacions socials*

Podem dir que tota acció humana sobre el paisatge ve motivada socialment. L'acció de l'individu, només és virtualment lliure. En la més elemental de les associacions, la família, hi trobem les raons del tipisme i la modalitat difoses dels signes humans al paisatge. Són les manifestacions en les formes del assentament, els interessos precisos de la petita societat respecte a la seva mobilitat, el seu treball, el seu gaudiment del sòl, de les seves pràctiques religioses, lúdiques, etc. A tot arreu podem trobar les manifestacions de les indicacions familiars, les relacions entre cadascun dels seus membres integrants, íntimament connectats a les més àmplies estructures econòmiques i socials del grup al qual la família pertany, manifestant-se de forma diferent segons l'evolució.

A l'interior de l'organització feudal el senyor i els seus intermediaris es conjuntaren amb les classes dels artesans i els camperols, cadascuna inserta i col·locada en l'espai de forma corresponent a les pròpies funcions econòmiques. Però es tracta, en aquest cas, malgrat la seva dispersió als dominis senyorials, d'una organització monocèntrica i convergent: aquesta és la raó, a nivell de paisatge, de la seu del senyor concretada en el castell, entorn al qual es bastiran, més tard, les residències de la burgesia, de l'artesanat o dels mercaders.

Pel que respecta al món rural català, resta encara un factor —als nostres ulls prou important— d'analitzar en profunditat. I aquest és concretament el del fenomen, tant seriosament copsat a altres indrets, del «incastellament», com la proliferació dels castells-centre de poder senyorial, amb base a exercitar, comptant amb els estrats locals, una important funció d'agregació. Tal com exposen Bolós i Pagès,¹⁶ existiren amb seguretat moltes diferències entre l'«incastellament» italià i el procés d'encimbellament de la població que es produí a la frontera catalana, encara que en molts llocs resten molts aspectes difícils de conèixer amb les dades que tenim avui en dia.

Si se'ns fa costós d'apreciar aquest fet a comarques concretes de la Catalunya Vella amb tradició poblacional evidentment marcada per la continuïtat,¹⁷ el parlar de contrades sotmeses a una ruptura i a un canvi originat per la reconquesta és a tots punts més i més complexe. Abans de l'erecció dels castells existia una població dispersa a la qual hom obligà a refugiar-se dins les muralles castrals o, tal vegada, aquest fou un moviment espontani? No podem, en l'estat actual de les investigacions portades a terme, respondre a qüestions semblants —que caldrà no deixar de

16. J. BOLÓS/M. PAGES, *El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)*, a *Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya Medieval*, Annex 3 d'«Acta Mediaevalia», Universitat de Barcelona, 1986, p. 119. En relació al procés d'«incastellament», veieu P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiéval. Le latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XII siècle*, Roma, 1973, especialment p. 303-386.

17. L'aspecte de la continuïtat del hàbitat des del Baix Imperi, sobretot respecte al Maresme, ha estat constatat per la autora, C. CUADRADA, «El paisatge...», cit.

banda—. Nogensmenys, el que sí podem constatar, confesant l'impossibilitat de datació, és el fet poblacional agrupat i envoltant el castell de Puigvert (fotografia n.º 2).

Entre els diferents tipus d'hàbitat rural medieval copsem amb certa facilitat els marcats per la dispersió, propi de les muntanyes pirenenques i també dels indrets on el poblament antic, amb arrels baix-imperials, no perderen del tot llur traça. Evidentment, a aquestes terres del Ponent, no trobem aquesta situació. Existeix també un altre factor habitacional, com el de la continuïtat que, com acabem de veure, i per raons de caire polític, no tingueren lloc a les terres que ens ocupen; i, en darrer lloc, la constatació de si es donà o no un hàbitat de caràcter concentrat: si ens fixem en el mapa, amb facilitat podem determinar els tres únics grups de població, a més d'evidenciar que cadascun d'ells ve marcat per la concentració, ja sia senyorial o urbana (fotografies n.º 2, 3, 4). Però resta en últim terme especificar vers què o a partir de qui s'efectua aquesta concentració: ve impulsada pel rei en un espai determinat?, o, representa una no avaluada població pre-reconquerida amb intents de durar i sobreviure allà a on anteriorment era casa seva?, o potser, els nous colons cercaren unes condicions adients per a una nova instal·lació?... dubtes que podríem multiplicar infinitament, i sobre els quals els documents escrits són, sempre, extraordinàriament avars.

Malgrat tot, resta una darrera motivació pel que respecta al problema de la continuïtat de l'hàbitat, i aquesta no és pas qualsevol cosa. Es tracta, precisament, de saber cap a on tendia aquest moviment habitacional, a on dirigia la seva potència quan a assentament de la població, dirigida vers a un punt-gènesi d'agrupament. Per ara, i només pel que portem estudiat, la preeminència del factor aigua, al menys pel que respecta a les terres catalanes, sempre tan assedegades, resulta la raó essencial i quasi bé generalitzada pel que respecta a la possibilitat d'assentament humà a les diferents contrades, siguin de la Catalunya Vella com Nova. La importància de les rieres, dels arenys, dels corrents —estacionals o no—, és l'aspecte decisiu i vinculant per que qualsevol comunitat es llença a l'esperança de lluita per la vida. És a dir, si hi ha aigua, tal vegada podrem conrear, i extreure de la terra el necessari per viure. Tornarem sobre aquest aspecte quan parlarem dels signes.

3. *Les motivacions econòmiques*

A les societats primitives entre les quals hom pot incloure la pròpiament feudal, el factor econòmic no podia imposar-se de forma autònoma, hegemònicament sobre els factors socials, polítics o religiosos. Encara que les inter-conexions entre les classes socials vinguin donades per una escala jeràrquica dels individus, l'aprofitament dels mecanismes econòmics, amb tota la complexitat que aquest generen, no existeix com un fet dirigit sola i exclusivament a aquesta finalitat. El senyor feudal és, en certa manera, el protagonista de tot un conjunt de relacions existents entre el

sòl com instrument de producció i la societat, en les quals la idea de profit o guany econòmic no hi té cabuda; almenys fins a la irrupció de la mentalitat de benefici, pròpia de la burgesia, quan aquesta, a la Baixa Edat Mitjana, es fa amb el control de molts senyorius i els gestiona segons la seva pròpia òptica.¹⁸

Així, el substancial desinterés vers l'economia senyorial, característic de la noblesa, atenta sobretot al poder i al control físic dels homes; ¹⁹ es veurà ben canviat per l'esperit emprenedor dels nous propietaris i de tots els que no trigaren gaire a adquirir la nova mentalitat, en relació al punt de vista del desenvolupament productiu. Pel que fa a la seva incidència sobre el paisatge, els trets més evidents que podem avaluar quan volem definir les transformacions que s'operaren en la recerca d'una major productivitat són la major extensió de l'espai conreat, íntimament lligat a l'increment demogràfic. Els canvis qualitius i quantitius sobre el teixit paisatgístic responen també a les activitats ramaderes, amb les restriccions a les quals aquestes donen lloc. És a dir, les limitacions o les abolicions progressives dels drets col·lectius, la clausura dels cultius, i l'augment de propietats agràries en poques mans, donant lloc a fortes desigualtats socials.

Conjuntament a les raons de caire econòmic, hem de fer un petit esment al desenvolupament de les tècniques i a la recerca dels mitjans tècnics adequats a les necessitats productives. La tècnica esdevé un element de la cultura, aferman-se en relació a les més diverses exigències de la societat. L'ús de l'utilitatge es revela també d'alguna manera en el paisatge, en el qual (fotografia n.º 1) veiem les línies irregulars produïdes per l'arada amb tracció animal, en camps desiguals i estrets, adaptats a les desigualtats del terreny i a les corbes de nivell. Evidentment, ens trobem davant la utilització d'unes tècniques rudimentàries, ben comunes a molts llocs de la Catalunya medieval.

4. *Les motivacions polítiques*

L'acció política s'explica en el paisatge com la modificació promoguda des d'un poder que s'inspira en els valors culturals d'un grup humà, reflectant-se teòricament la necessitat, les internes forces socials i les seves connexions vitals amb un territori.

18. Aquestes consideracions es documenten àmpliament a Itàlia; ens remetem particularment a M. MONTARI, «Mutamenti económico-sociali e trasformazione del regime alimentare dei ceti rurali», *Campagne medievali...*, cit., p. 147-173. Per a un exemple concret de voluntat d'apropiació senyorial i feudal per part d'un burgès barceloní baixmedieval, cal veure C. CUADRADA, «Vers l'adquisició d'una mentalitat feudal: Pere des Bosc, ciutadà de Barcelona i la compra dels castells de Sant Vicenç i Vilassar (segle XIV)», a *Fortalesses, torres, guaites i castells de la Catalunya Medieval*, Annex 3 d'«Acta Mediaevalia», Universitat de Barcelona, 1986, p. 179-199.

19. Per l'afermament, a la plena i baixa Edat Mitjana, del nou tipus de propietaris burgesos o ciutadans, portadors de la nova mentalitat econòmica dirigida al guany, veieu G. CHERUBINI, *Signore, contadini, borghesi, Ricerche sulla società italiana del Basso Medioevo*, Florencia, 1974. Per la substancial diversitat de comportament amb els senyor de l'alta Edat Mitjana, més atents al poder que al benefici, veure V. FUMAGALLI, *Terra e società nell'Italia padana. I secoli IX e X*, Torí, 1976, p. 158-159.

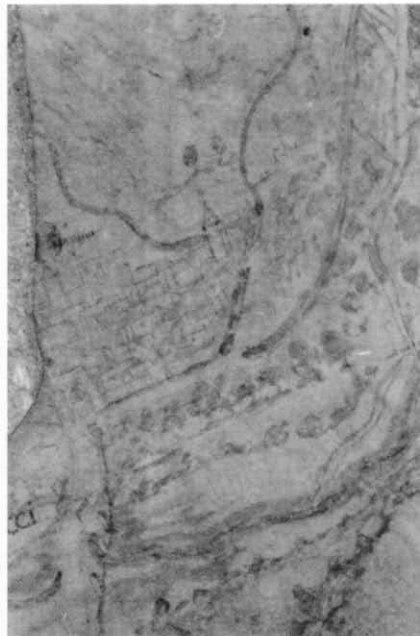

Fig. 2. Castell de Puigvert. (Foto M. Bru-A. Farré) Fig. 3. Agramunt. (Foto M. Bru-A. Farré)

Fig. 4. Castellnou. (Foto M. Bru-A. Farré)

En l'aspecte organitzatiu més espontani, el factor polític s'expressa com la institucionalització de les relacions socials, econòmiques i religioses que el grup veu encarnades en el seu representant, en l'àmbit geogràfic a on aquestes relacions s'imposen unitàriament.

La lectura atenta del mapa de Puigvert ens apropa també a aquestes raons polítiques en l'estructuració d'un paisatge concret. Fixem-nos una vegada més (fotografia n.º 2) en la importància concedida a l'edifici castral, ben protegit per les seves muralles: espai clos i alié a l'exterior ampli dels camps de conreu, encimbellat damunt la roca que l'eleva per sobre de la resta d'habitacles i el fa sobresurtir de l'horitzó. Encara avui en dia l'aspecte del poble de Puigvert d'Agramunt conserva aquest aspecte heretat de l'època medieval. Castellnou presenta en una escala menor la mateixa idea castral de domini (fotografia n.º 4). Agramunt, en canvi, ofereix antagònicament una presència molt més lineal, no veiem al nostre document (fotografia n.º 3) el castell que senyorejava el poblat a la part occidental; per a paliar aquesta mancança hem cercat un altre dibuix antic, del segle XVII, de Beaulieu (fotografia n.º 5). Si comparem un i altre plànol, ens adonem de certes analogies, en particular de les torres que destaquen, corresponents a l'església parroquial, l'ermita situada extramurs i sobretot la muralla que envolta la vila amb les seves corresponents torres quadrangulades adosades que li confereixen un reforçament òptic i defensiu.

Però no hi ha tan sols aquestes evidències que reflecteixen el poder feudal o vilatà, ans al contrari. Per sobre del poblat de Puigvert (fotografia n.º 1), situades sobre un cim en direcció nord, es troben les intitolades al mateix pergami com «les forques de Puigvert»; i en un puig superior les «forques d'Agramunt», indicatius evidents de l'alta jurisdicció i del mer imperi. L'existència de semblants instruments de càstig ens remet al poder jurisdiccional sobre crims públics; el baró que gaudia del mer imperi podia imposar penes de mort i, per tant, tenia les forques; a més de poder castigar amb mutilació de membres, desterrar els seus vassalls, fustigar-los i exposar-los al costell, fer córrer els delinqüents a la vila o terme amb estobaments i empresonaments.²⁰ Com veiem, el sol fet de representar les forques ens indica molt sobre les raons polítiques que incidien en un paisatge particular; de la mateixa forma, els pagesos habitants del terme, de fet, estaven sotmesos pels aparells represius col·locats de forma tan visible. En el cas de Puigvert i Agramunt les forques eren de fusta, i així deuriem ser generalment als castells catalans, perquè només alguna vegada les hem trobades documentades d'altres materials, com de pedra i calç. De tal manera les fa construir el comte d'Empúries el 1312 al castell d'Albons, en clar enfrontament vers el rei Jaume qui, per mitjà del seu veguer les

20. Per a una ampliació d'aquest tema cal veure les observacions i recull de J.M. PONS I GURI, *Les ordinacions baronals*, ponència presentada al «Col·loqui d'ordinacions municipals i baronals», Valls, 1986, en premsa.

havia derruit i cremat. En conseqüència, l'erecció de les noves forques la fa *non solum de fuste set de lapide et de calce*.²¹

L'humanització del paisatge: els signes

1. Els signes de la mobilitat

L'assentament i les vies de mobilitat són elements que fan part, igualment, de la xarxa de l'ocupació humana d'un territori, naixent d'un disseny unívoc i indissociable. La ramificació capilar de les vies de comunicació depenen de llur desenvolupament i en les seves formes del modus d'ocupació i d'assentament humà segons les motivacions locals conjuntes a les quals tot el territori culturitzat s'aplica. El progressiu creixement d'una trama de camins és pel mateix un fet de tipus cultural, de la mateixa manera que ho és el poblament en un indret en una data determinada. Però això forma part d'un procés d'humanització progressiva, perquè les vies de trànsit, una vegada traçades, esdevenen elements estables en el paisatge, elements imprescindibles i preuats per l'ésser humà, com ho són els rius i les planes conreables.

En el mapa (fotografia n.º 1) hi trobem assenyalades varies veredes, dues d'elles amb les seves corresponents llegendes; ambdues parteixen del lloc de Puigvert, una vers l'est, en passant per sobre de Castellnou, és el «camí de Queralt». L'altre, en sentit contrari, és el «camí de Puigvert a Agramunt». N'hi ha més, de vies, que semblen de major importància per l'àmplaria que tenen, sobretot les tres orientades vers el sud, una de les quals ve intitolada de «carretera», les dues restants no reben cap tipus de denominació. Així mateix, hi ha dibuixats d'altres viaranys de segon ordre, quasi bé tots encaminats transversalment, de llevant a ponent. Existeixen, a més, altres elements distintius que ens parlen del trànsit, com el pont de tres voltes situat davant la porta d'Agramunt (fotografia n.º 3); el pont sobre el riu sec al sud de Puigvert i el pont que segueix el camí de Queralt sobre el rec de Premer (fotografia n.º 2).

En la carta de franqueses atorgada per Pere I als habitants d'Agramunt,²² el 1210, localitzem privilegis referents als signes de mobilitat, i aquests són definitoris de llibertat pel que respecta als impostos relatius al tràfic. En particular s'enfranqueix als pobladors de tot tipus de lleuda, peatge, portatge, usatge i passatge, tolta i consuetut, nous i vells, per tot el comtat d'Urgell i per tot Aragó i Catalunya. D'aquesta forma, les seves mercaderies podran circular lliurement, tan per terra

21. Arxiu de la Corona d'Aragó, en endavant ACA, Registre de Cancelleria, a continuació *Reg. Canc.*, *Reg. Canc.* 240, fol. 267.

22. J.M. FONTS I RIUS, *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Col·lectànea de treballs del professor Dr. J.M. FONT I RIUS, amb motiu de la seva jubilació acadèmica, Universitat de Barcelona, 1985, p. 436, nota 653.

com per mar, llacs i aigua dolça, sense haver de pagar res per aquest concepte. Si a aquesta concessió hi sumem l'exempció d'host i cavalcada, la promesa de no trencar la moneda i la limitació de la penyora privada, contingudes també en la carta de franquesa; entenem la situació de privilegi disfrutada pels d'Agramunt, ben diversa a la de tants remences de la Catalunya Vella, on la impossibilitat de moviment era un fet indissociable de la seva condició d'homes propis, solius i afocats.

A la documentació escrita de caràcter privat, quan aquesta és abundant, també hi podem descobrir dades que ens acostin als camins. En el cas d'aquesta zona de Catalunya les escriptures que ens han pervingut no són nombroses, per tant, només podem oferir alguns exemples. Els tipus de documents que acostumen a donar més suggerències toponímiques i d'elements orogràfics i hidrològics són els establiments i les vendes. En un establiment concedit per l'Infant Alfons el 1313 a favor de Berenguer de Rovira, jurispèrit d'Agramunt, al qual estableix en una vinya, els límits de la peça de terra s'especifiquen, llindant amb una tinença de l'establert, amb el riu Sió i amb el camí públic, *in via publica*.²³ En una venda realitzada l'any 1423, d'un alberg situat fora d'Agramunt, veiem com aquest limita per un costat amb un altre alberg del jueu Cresques Bonafós, i pels altres dos cantons amb la via pública;²⁴ i l'any 1422, el rector d'Agramunt compra una sort de terra que llinda d'una banda amb el camí que va de la vila d'Agramunt a la de Tàrrega, *cum itinere quo itur de villa Acrimontis ad villam Tarrege*.²⁵

2. Els signes de l'assentament

L'assentament és una ocupació, localitzada en l'espai i mantinguda en el temps, d'una zona geogràfica concreta. En aquest espai la societat organitza les seves activitats i per aquesta raó hi transmet els seus múltiples signes, que de seguit es revelen en el paisatge: els de la seva mobilitat, els del gaudiment del sòl i els de les seves necessitats culturals —esglésies, habitatges, edificis públics, poblats—. Signes que canvien en el temps, sobreposant-se uns a altres amb el devenir dels dies i segons la variabilitat de les exigències humanes i de les condicions naturals a les quals cal que la societat s'adapti: variabilitat diària i estacional, i també sotmesa als més llargs períodes de temps.

L'habitatge és el lloc on la dona i l'home passa la major part del seu temps, on es resguarda de l'intempèrie i crea el seu propi espai, obert als més propers, individualment o en grup. Allí retroba els seus signes més íntims, els que li donen el testimoniatge de la seva seguretat, del seu particular viure i ésser: és el centre màxim de la possessió humana del paisatge. I quan decideix construir edificis més grans i segurs, aquests assumiran, amb les seves particulars formes i dimensions la funció,

23. ACA, Reg. Canc. 382, f. 114v.115.

24. SGV, perg. 25-1-13.

25. SGV, perg. 25-1-20.

conscientment perseguida, d'expressar en el paisatge, visiblement, els seus continguts. Fixem-nos en el panorama ofert pel castell de Puigvert (fotografia n.º 2). El que ressalta, sobretot, és la torre central de la fàbrica castral; evidentment, el símbol d'autoritat i de diferenciació envers les cases apinyades al seu voltant és aquesta torre, la qual adopta l'element d'exhibició del poder reconegut. Així es marca la divisió entre el senyor i el vassall, encara que les habitacions d'uns i altres siguin tant properes, a tocar, costat per costat.

El 1325, l'Infant Alfons concedeix una llicència a Pere de Santmartí, habitant al lloc de Puigvert, per a construir i edificar un pati, cases i els habitacles que vulgui al lloc situat entre les seves cases i la barbacana del castell, *barbacana dicti castris*. És interessant comprovar com l'existència del *castrum* obliga al fill del rei a incloure clàusules de defensa i protecció vers les noves construccions. Salvaguarda al beneficiari de qualsevol perill, fins i tot en temps de guerra, de tal forma que per cap raó no puguin el castell ni els seus propietaris fer-li cap mal.²⁶ D'una banda, doncs, la torre-emblema, indicadora de poder i sometiment, però també els habitacles, la casa, els agregats de cases que tenim que entendre com a instruments dialogants amb el paisatge, els que imposen la marca de la societat local, de la cultura local.

Els poblats constitueixen els elements més característics del sedentarisme. L'origen del poble, la seva història, la seva vida, la seva condició social, la seva economia, la seva diversa significació cultural, són reflectides en el paisatge. Es llegeixen en l'estructura íntima de l'habitacle, en la disposició jeràrquica dels edificis, en les diferents formes d'agregació, i es retroben després en les relacions entre la vila i el seu entorn, el territori paisagístic del qual és el centre, nucli d'humanització. Cal dirigir ara la nostra atenció vers el vilatge d'Agramunt (fotografies n.º 3 i 5), perquè la seva descripció gràfica ens aporta dades contràries al lloc castral de Puigvert, però alhora hem de reflexionar sobre les aportacions brindades per la documentació, les quals venen a ratificar-nos les nostres impressions visuals.

Seguint al professor J. M.ª Font i Rius, la carta pobla d'Agramunt fou concedida a la via pels comtes d'Urgell el 1163, quasi bé mig segle després haver-la arrencat als musulmans, i repoblada de nou, segurament, amb fi d'emular l'atracció que oferia Lleida amb les franquícies de la seva carta de 1150 i tal vegada per evitar l'emigració vers la nova ciutat, fet que sembla bastant clar per ser la carta d'Agramunt una còpia de la de Lleida.²⁷ Pocs anys abans tenim mostres de la vida social d'aquesta localitat, i una d'elles és un document de 1139, en el qual es conté la donació d'unes cases, feta per Ermengol d'Urgell a Ramon d'Arrad. Les cases es troben situades a Agramunt, al barri de Cervià, i a la porta de Balaguer, sobre un puig, *et sunt in ipsa rocha*. Deixa ben clar que cap home ni dona del lloc li faci cap mal —*tort*—, i que l'ajudin a

26. ACA, Reg. Canc. 392, f. 180v-181: *Retinemus tamen et salvamus vobis in predictis per nos taliter dicta hedificia constructis et construere teneam quod tempore guerre seu alia non posse dicto castro seu degentibus in eodem periculum aliquos invenire.*

27. Veure *supra*, nota 13.

guerrear, essent les cases franques: *siant si franchas et onoratas et legitimas et securitas*.²⁸ O sia, mentre per una banda comprovem les relacions derivades de l'existència el castell a Puigvert; a Agramunt, en canvi, donades les seves especials característiques de vila enfranquida, les llibertats, també pel que respecta al habitatge, hi són ben presents.

3. Els signes agraris sobre la vegetació i el sòl

L'ordre amb el qual els arbres i la vegetació en general estan distribuïts en l'espai qualifiquen el paisatge, esdevenint índexs del procés d'humanització. Al contrari, la cobertura vegetal que ha restat íntegra equival quasi bé sempre a una no humanització, com demostra l'ús del terme «selvàtic» per definir la natura a on els signes humans hi son absents. Els territoris boscosos són també, en el seu origen, terres lliures, considerats com emprius, tal com reflecteix l'Usatge amb el qual hem encapçalat aquest treball. Terres a ús de la col·lectivitat, com terrenys de cacera i recol·lecció. La reducció de la superfície de cobertura vegetal espontània es feu en funció de l'ampliació de l'activitat de gaudiment del sòl, en relació sobretot amb l'agricultura i la ramaderia. Així, els signes humans sobre els terrenys incults es desenvoluparen en l'espai tenint com a focus el nucli habitat, entorn al qual s'allargaven els camps de conreu, els prats i els boscos, de la manera com Duby reflecteix,²⁹ referint-se al testimoni d'un autor del segle XII que parla de tres zones concèntriques, en les quals l'esforç humà s'atenuava poc a poc a mesura que s'allunyava del centre d'hàbitat, éssent però tres àrees igualment útils i productives.

Podem dir que els camps conreats constitueixen el signe humà més típic i difós sobre la Terra. Mirem el mapa de Puigvert (fotografia n.º 1), malgrat l'impossibilitat d'oferir en colors la seva publicació, en l'estat actual en que es troba el pergami distingim els camps grocs i verds, camps del color del sòl, amb llurs diferents geometries que componen el colorit mosaic del nostre dibuix. El camp és, doncs, el signe característic de l'ús del terreny, trencat la continuïtat vegetal originària en inserir-li una àrea ocupada d'espècies vegetals útils a la societat agrària. Es tracta del signe propi d'una activitat estretament lligada a la sedentarietat, imposada per la peridiocitat temporal entre sembradura i collita. L'origen i disseny dels camps no responen només a una percepció paisagística o fotogràfica, inclouen un gran nombre de factors i motivacions: la vida religiosa, les relacions socials, els costums jurídics sobre la propietat, les estructures camperoles, les tècniques culturals, la demanda del mercat, les comunicacions i l'influència de la ciutat.

28. P. DE BOFARULL I MASCARÓ, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, CO.DO.IN., Barcelona, 1847-1910, IV, p. 66; cit. per J.M. FONT I RIUS, *Estudis...*, cit., *veure supra*, nota 22.

29. G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*, París, 1962; trad. cast., *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1968, p. 18.

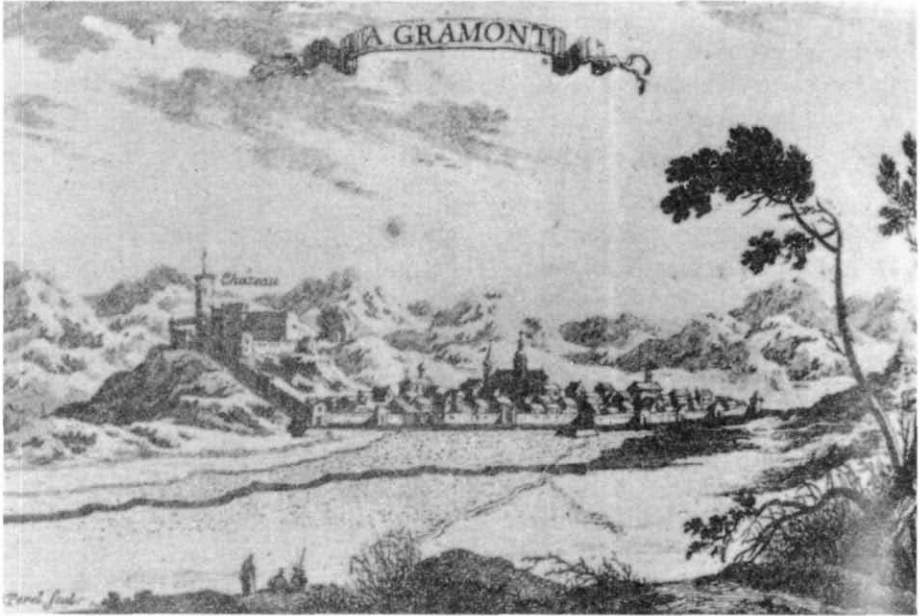

Fig. 5. Agramunt. (Beaulieu)

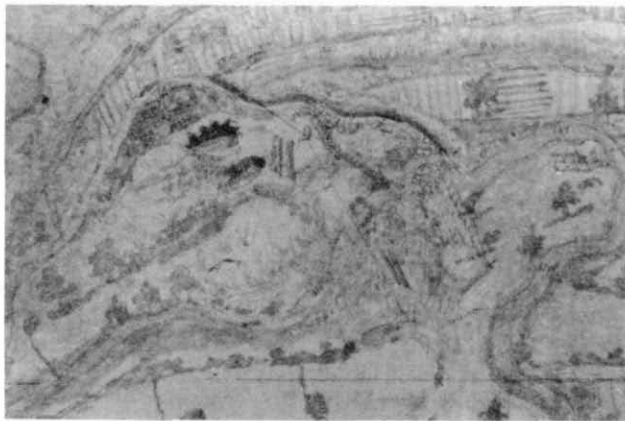

Fig. 6. Basse de Cànem (Foto M. Bru -A. Farré)

Les formes parcel·làries depenen també de factors diversos. En general preval el rectangle, perquè és una forma geomètrica que reflecteix la necessitat d'ordre del pagès i les naturals confrontacions de la llaurada. En la seva associació amb les altres parcel·les cada rectangle singular es pot individualitzar pel seu conreu particular en les regions destinades a policultura; en les zones de monocultura les peces de terra es diferencien solament per les delimitacions constituïdes pels caminals i les sendes d'accés, quan no intervé la rotació de conreus i guaret que ajuda a identificar uns camps dels altres. Al plànol contemplem amb facilitat l'estructura dels camps, en la seva gran majoria allargassats, encara que també n'hi ha amb tendència al quadrat o al trapezi.

Ens qüestionàvem, a més, sobre els tipus de conreu medievals en aquesta zona concreta; car si de la visualització del mapa podem extreure la quasi total inexistència de bosc, poques o nul·les són les espècies vegetals rubricades: només entre Castellnou i Puigvert hi ha marcada una «perera d'en Julià». Calia, en conseqüència, cercar a d'altres fonts documentals. Madoz, en el seu Diccionari, al referir-se a Puigvert, diu: «El terreno, aunque se riega con las aguas del Sió, es considerado como de secano, pues le falta agua casi siempre: es sin embargo de buena calidad».³⁰ De la observació gràfica ens semblava poder suggerir l'existència d'oliveres, i així era en realitat a l'Edat Mitjana. Hem localitzat una presa de possessió corporal d'un mas d'Agramunt, que s'efectuà de la següent forma: l'honorable Jaume de Torredelflor, llicenciat en lleis i habitant d'Agramunt, entrà dins del mas i després sortí fora. En signe de veritable possessió agafà blat i trencà una branca d'olivera.³¹

La trilogia mediterrània hi es palesa; el blat, el qual trobem a d'altres escriptures, com la de la requesta sobre una venda de 115 mitgeres de forment i 4 d'ordi, que foren objecte d'una sentència en la qual es condemnà al magnífic misser Casaldàguila a pagar 80 lliures el 1483;³² el vi, en la vinya en que l'Infant Alfons, el 1313, estableix a Berenguer de Rovira;³³ i l'oli, com hem vist anteriorment, que troba així mateix referències a l'antroponímia: en una altra donació de vinya realitzada pel comte d'Urgell el 1318, un tros de terra limita amb un altre pertanyent a Guillem d'Olivera.³⁴ Però aquests no són els únics conreus reflectits pel nostre document gràfic; ressaltades especialment hi ha les basses de cànem (fotografia n.º 6). Restava, nogensmenys, el dubte de si aquest cultiu corresponia en veritat a l'època medieval o

30. P. MADOZ, *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1845, XIII, p. 296.

31. SGV, perg. 25-2-31: *...cum accepti possessionem corporalem seu quasi de dicto manso cum omnibus suis honoribus, terris et possessionibus ac etiam de omnibus iuribus et pertinentiis suis, hoc scilicet modo; quod dictus honorabilis Jacobus de Torredelflor intravit intus dictum mansum et postea fora exiit. Et in signum vere possessionis sibi aprehense illam continuando abstraxit gladum de vasina et cindiu unam ramam cuiusdam arboris olivarii tanquam vere adepti possessionis.*

32. SGV, perg. 25-1-14.

33. ACA, Reg. Canc. 382, f. 114-115.

34. ACA, Reg. Canc. 382, f. 141-141v.

era posterior. Sortosament, també en aquest cas ens sentim facultats per a una confrontació documental adient.

El 1318, l'Infant Alfons, primogènit del rei d'Aragó, concedeix als homes del lloc de Puigvert la possibilitat de poder regar amb la cèquia antiga que va als molins d'aquest indret, podent, d'aquesta manera, irrigar l'horta: «ço és, astabin lurs ortaliçes e lins e cànems e quant aien regat lurs ortaliçes e lins e cànems, tornen aquella encontinent a la mare, en manera que res no s'en puxe per dir perquè a vos deyem e manam que la dita aygua leixerò a ells pendre e aemprar per regar ortaliçes e lins e cànems lurs en la manera damunt dita»;³⁵ així ho fa saber a Ramon de Segrià, batlle de Puigvert. O sigui, hem vist com els cultius medievals corresponien amb els comuns a tantes contrades catalanes com el blat, el vi i l'oli, però a aquesta zona concreta del Urgell s'hi conreava també productes tèxtils, a més dels provinents dels horts. La continuïtat secular del conreu de les matèries primeres vegetals per a la indústria del teixit, no fa res més que ratificar els seus orígens, tal vegada medievals, tal vegada anteriors.

4. *Els signes del gaudiment hídic*

Els rius i els corrents d'aigua (fotografia n.º 1) representen sempre factors de riquesa; la societat agrària els ha buscat sempre, sobretot a les zones pobres de precipitacions, on l'agricultura necessita la irrigació per arribar al seu fi. L'aigua és biològicament indispensable a l'ésser humà, i la seva presència la condició imprescindible per a que pugui sorgir un assentament: aquesta és una de les raons per les quals els poblaments medievals al món rural català es situaven al costat dels arenys. Cuvillier ens ofereix moltes aclaracions respecte a aquest tema:³⁶ en el període on el poder dels reis d'Aragó és el seu zenit —segles XII-XIII—, existeix una protecció benévola, afermada per les jurisdiccions reials, en relació al gaudi de l'aigua. A Catalunya, com al Rosselló, no hi hagué mai una disciplina hidràulica imposada per les autoritats locals. Quan es donà valor al delta de Llobregat i, sobretot, amb la colonització massiva de les terres irrigables de la Catalunya Nova —Amposta, Lleida—, a la tretzena i quatorzena centúria. O sia, de vegades dos segles després de la ruïna de les instal·lacions de concepció oriental, també en el moment on la depressió demogràfica d'antuvi i més tard comercial, i la reacció feudal conjuguen llurs influències; les condicions d'existència i la organització de la societat vivent del regadiu són, en alguns llocs, regirades del tot. Comença aleshores el temps dels grans treballs, de les canalitzacions, dels nous lligams de dependència que s'originen entorn de l'aigua i per l'ús d'aquesta aigua. D'aquesta manera la irrigació obliga a les

35. ACA, *Reg. Canc.* 382, f. 124. Un any abans, el 1317, el rei es dirigeix a Guillem de Girona, batlle, *baiulia Podio Viridis tenuenda*, donant-li llicència d'explotació de l'hort reial: *concedimus vobis quod teneatis et expletetis ortum nostrum de Podio Viridi predicti et fructus ipsius nostros faciatis*, ACA, *Reg. Canc.* 382, f. 113v.

36. J.P. CUVILLIER, *L'irrigation...*, cit., veure *supra*, nota 8.

societats agràries a plegar-se, no solament a les lleis de la natura, sinó encara de forma més forta a les del mercat.

En aquest context concret cal incloure les concessions atorgades per l'Infant Alfons, ja comentades de forma parcial més amunt. Al 1318 concedia una especial gràcia als homes de Puigvert per a poder regar amb l'aigua de la cèquia antiga; tres anys abans encomana a Bernat Guitart, habitant de Puigvert, l'ofici de batlle, *et exerceas dictum officium ius et iusticiam quibuslibet observando*, rebent en conseqüència el salari que li correspon.³⁷ Incloem aquesta actuació dins la nostra anàlisi perquè ens sembla prou entenedora de l'intromissió de caire reial al lloc de Puigvert, iniciativa encara més evident quan el 1325 comprovem com el nostre mateix protagonista es dirigeix a la universitat dels homes de Puigvert, atorgant-els-hi el privilegi de regar amb la cèquia nova, anomenada «rec nou», totes les possessions i honors situats a la plana que hom diu «prat moro» i «bayona», així com als altres llocs dins del terme del castell. El sistema de regatge s'estableix per quatre dies a la setmana, de la cèquia que va fins als molins del comte,³⁸ tal com reflexa una sentència anterior: la qualcosa ens fa suposar enfrontaments, reaccions i baralles entorn la necessitat bàsica de l'aigua.

Diu l'Usatge: «Les rutes i les vies públiques, les aigües corrents i les fonts d'aigua viva, els prats i les pastures, els boscos, les garrigues i les roques que es troben damunt d'aquesta terra expresen els poders, no només dels que els tenen en alou, no només dels que els tenen en feu, car, per sempre, són en mans del poble, *a empiriu de lurs pobles*, sense cap càrrec ni servei conegut per nos». L'irrigació és, doncs, en teoria, i a nivell de les lleis escrites o recollides a Catalunya, subordinada a un dret comunitari. I el poder conferit pel control de l'aigua és tant gran a la majoria dels indrets, que fins i tot Cuvillier arribarà a donar-li un sinònim de llibertat³⁹ que per algunes contrades de la Catalunya Vella de cap manera podem ratificar. El que, d'altra banda li subratllem, és l'interès palès de l'iniciativa reial envers al tema de l'aigua a la plena i baixa Edat Mitjana, el qual ens indica un coneixement i una informació al menys sumària sobre aquest problema, a l'Urgell i a tantes d'altres comarques.

37. ACA, *Reg. Canc.* 392, f. 181.

38. L'original d'aquest document es troba el castell de Vilassar, SGV, *perg.* 25-2-3; la seva còpia al registre a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ACA, *Reg. Canc.* 392, f. 180v.

39. J.P. CUVILLIER, *L'irrigation...*, cit. veure *supra*, nota 8. Quan diem que a molts llocs de la Catalunya Vella el gaudiment de l'aigua no volia dir ser més lliure ens referim als casos particulars observats al Maresme, on els pagesos de remença menen molins i distribueixen i organitzen entre ells sistemes de regatge, amb llurs canals de rec. La qualcosa comporta un control efectiu sobre l'element hidric, però sense cap constatació en un alleugeriment de les servituds ni en la condició de vinculació a la terra veure C. CUADRADA, *El Maresme Medieval...*, cit., veure *supra*, nota 3. L'impuls donat pels reis catalans a l'irrigació queda reflectit en les paraules de Jaume II, dirigint-se als consellers, jurats i prohoms de la ciutat de Barcelona, en relació a les obres realitzades en el Rec Comtal el 1312: *Cum nos, circa rey utilitatem publice intendentes ordinaverimus ab hoc ut habundancia aque intrare valeat Barchinonam prout civitas et orta exigit et requirit aquam ipsam inmiti pro regum antiquum et fieri reclosam ut celerius et comodius intrare possit...*, ACA, *Reg. Canc.* 239, f. 237v-238.

5. Els signes de l'activitat industrial

L'agricultura i la ramaderia impliquen en el paisatge semblants modificacions que afecten la vegetació i el sòl: l'espai és el factor elemental de la seva explicació. Però l'activitat industrial, fundada en el treball humà i de les màquines, no necessita tant l'espai sinó l'intervenció humana, que es constitueix en el seu instrument indispensable, de la mateixa manera com serà —la societat— la seva destinatària inel·ludible com a consumidora dels seus productes. Una de les fonts industrials ve representada per la energia hidràulica, amb la utilització dels molins, invent de difusió medieval.

Dirigim altra vegada els nostres ulls vers el mapa de Puigvert. Hom pot comprovar (fotografia n.º 2), la importància concedida al molí, situat en primer terme, amb la seva bassa i el trestallador. El que no podem afirmar és si aquest molí correspon al documentat a l'Edat Mitjana, en les escriptures corresponents al primer quart del trescents, quan el comte d'Urgell parla de la *cequie quo protenditur ad molendina nostra Podioviridis*.⁴⁰ El plànol inclou, una mica més endavant, una referència petitíssima a un «molí vell», i s'ens fa difícil de discernir si aquest era pròpiament el documentat a l'època medieval; de la mateixa manera com constatem l'existència d'un altre «molí vell» prop d'Agramunt (fotografia n.º 3), impossible també de datar documentalment.

Conclusió

Hem intentat, al llarg del nostre discurs, de fer una lectura d'un paisatge en les seves manifestacions culturals, en una època àmplia com és la plena i baixa edat mitjana; partint d'una representació gràfica allunyada en el temps, però adequant-la, quan això ha estat possible, a una documentació escrita que ens apropava a les consideracions que volíem ressaltar. Ens resulta més que evident la nostra audàcia i atreviment, sobretot per emprar una font no coetània. Tanmateix, pensem que les terres de Ponent que hem estudiat continuaren mantenint les característiques senyalades com pròpiament medievals durant segles, sobretot abans de ser regades pel canal d'Urgell o transformades viàriament pels nous traçats de carreteres o autopistes. Amb tot això volem reivindicar, d'alguna manera, la utilització de plànols i mapes moderns per a períodes anteriors, sempre i quan es prenguin les mesures de cautela i prudència adients.

40. ACA, *Reg. Canc.* 382, f. 141-141v.

Caldria també posar sobre el paper una primària i no encara resolguda incògnita, que veritablement sorgia des de la primera troballa del pergami: perquè, per quina raó, es féu un treball semblant al segle XVII? Perquè hom dibuixà sobre el material més noble i preuat el paisatge que mereix, ara, la nostra anàlisi? No podem, de cap forma, al·ludir a motivacions estètiques o artístiques, car el nostre document, malgrat haver-nos transmés més d'una vegada impressions sensitives, ve a donar-nos ben clarament un altre missatge. Potser costa una mica d'apreciar en les fotografies, però de la observació «pam a pam» de l'original, hem pogut extreure les fites marcades des de les marcades «forques d'Agramunt» fins a les bases de cànem, per arribar a la carretera «en esta carretera em trencat los olivés seguint sèquia, parets, ribes y lugares mitjera de los termens d'Agramunt i Puigvert». És a dir, la nostra suggerència enfoca vers a una delimitació o termenació jurisdiccional⁴¹ efectuada no sabem a punt cert en quina data, però que gaudí de tal importància —almenys pels seus posseïdors— per a reflexar-ho de forma tant solemne. De tota manera, tampoc podem en l'actualitat, refrendar aquesta suposició amb documents escrits que ens avalin, per tant, queda solament a nivell d'interpretació o d'hipòtesi.

Hom pot argumentar, també, el no haver tingut en compte d'altres formes d'anàlisi del paisatge, basades en estudis de prospeccions aèries edafològiques o pol·líniques, que, tal vegada, poden semblar de caire més científic que la nostra exposició, que s'ha remés exclusivament a les fonts iconogràfiques o escrites. L'haver actuat en aquest sentit no respon mai a un intent d'esquivar d'altres tipus de treballs, ans al contrari, de lamentar que aquests no existeixin a casa nostra. Tan sols hem trobat una referència a una anàlisi pol·línica, realitzada al Pla de les Salines, al Pirineu; impossible, per tant, d'aplicar a la contrada referent al castell de Puigvert. Quant a estudis de caire edafològic, no s'han realitzat, ara per ara, ni d'aquesta comarca ni a d'altres, que haurien almenys ofert com a adaptació a Catalunya de tècniques que ens semblen no innovadores, sinó totalment indiscutibles i indispensables per a un coneixement correcte de l'evolució dels nostres camps, a l'Edat Mitjana, i en èpoques anteriors i posteriors. En relació amb les interessantíssimes aportacions de la prospecció aèria, cal només citar el valuós compendi intitolat «Les Paysages et leur Histoire», constatant, al mateix temps, la total mancança de reflexions sobre terres catalanes.⁴²

El nostre treball, en conseqüència, ve a ser una aportació a una forma de llegir el paisatge, anant una mica més enllà de la simple percepció superficial. Per a tal fet,

41. En relació a la forma de realitzar aquestes termenacions, veure l'exemple analitzat per C. CUADRADA, *Vers l'adquisició...*, cit., veure *supra*, nota 18, p. 192-194.

42. Respecte a les anàlisi de polen, J. BOLÓS I MASCLANS, *Anàlisi pol·línic i història medieval. Aportació al coneixement del paisatge pirinenc durant l'edat mitjana*, «Quaderns d'Estudis Medievals», I, any III, n.º 10, 1982, p. 635-685. Pel que fa a la prospecció aèria, A. BAZZANA, A. HUMBERT et alii, *Prospeccions aèriennes. Les paysages et leur histoire. Cinq campagnes de la Casa de Velázquez en Espagne (1978-1982)*, Publications de la Casa de Velázquez, série «Recherches en Sciences Sociales», París, 1983.

l'observació no pot ser mai de caire elemental, sinó que exigeix una operació complexa, invocant alhora indagacions naturalístiques i ambientals, geogràfiques, històriques, polítiques, econòmiques, socials, i religioses; totes elles dirigides vers un únic discurs. Esperem haver-nos acostat —encara que sigui només de forma incipient, perquè aquesta és també la primera vegada que ens hem plantejat d'altres formes d'avaluació del paisatge—, als ambiciosos objectius que ens proposàvem abans de començar. I, com no, desitgem animar estudis semblants, utilitzant tot tipus de fonts al nostre abast, tant necessaris per a un desenvolupament adient de la nostra història agrària.